

Yazar/Author

Hakan KAYA*

Makale Adı/Article Name

**Osmanlı Serhaddinde Dirlik Tevcihine Etki Eden Faktörler
(1585-1600 Tarihli Revan Tımar Ruznamçe Defterlerine Göre)**

*Factors Affecting Dirlik Grant in the Ottoman Frontier (According to 1585-1600
Timar Ruznamçe Registers)*

ÖZ

Osmanlı, İran serhaddinde hem sınırı korumaya çalışmış, hem de ekonomik olarak hazineden herhangi bir masraf yapılmadan askeri güçlerin istihdamını sağlamıştır. Dirlikler özellikle savaşlarda yararlık gösteren ve üst rütbeli devlet adamlarının tavsiye ettiği kişilere tevcih edilmekteydi. Bunun yanı sıra bölgede bulunan yerel beylere de dirlik verilmekteydi. Verilen dirlikler (has, zeamet ve tımar) yoğunluklu olarak tımarlardan meydana gelmekle birlikte zeametlerin de bu dirlikler arasında önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Bu araştırmada özellikle Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın son çeyreğinde Kafkaslara yaptığı seferler sonrasında Revan'da yapılan dirlik tevcihlerinin önemi hakkında olacaktır. Bahsedilen dönemde dirlik tevcihlerinin mahiyeti, taşıdığı önem ve bölgenin şenlendirilmesinde sağlamış olduğu katkı ortaya konulacaktır. Dirlik tevcihleri yapılırken göz önünde bulundurulacak kriterlerin neler olduğu, tevcih edilen dirliklerin has, zeamet ve akçe değerleri ne kadar olduğu, dirlik tasarruf eden kişilerin dirlik statülerinde herhangi bir değişimin olup olmadığı, dirlik sahiplerinin terakki alıp almadıkları gibi temel konular üzerinde durulacaktır. Ayrıca Osmanlı serhaddinde tevcih edilen bu dirliklerin Osmanlı ekonomisine etkisi ve Osmanlı-Safevi savaşlarında Osmanlı için herhangi bir katkısının olup olmadığı meselesi üzerinde de durularak bunun analizi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Revan, sınır, tımar, tevcih, ekonomi, belirleyici faktör

ABSTRACT

The Ottomans tried to protect the border both on the Iranian frontier and provided the employment of military forces without getting any expense from the treasury in terms of financially. In particular, the dirliks were given to people who were useful in wars and recommended by high-ranking statesmen. Besides, the dirliks were also assigned to the local lords in the region. Although the dirliks given (has, zeamet and timar) consist mainly of fiefs, it is seen that the zeamets occupy an important place in those dirliks. In this research, the importance of the dirliks grant in Revan after the Ottoman Empire's campaigns to the Caucasus in the last quarter of the 16th century will be discussed. The nature of the dirliks' incentives, their importance, and their contribution to the welfare of the region within the mentioned period will be revealed. It will be discussed based on basic issues such as what kind of criteria were taken into grant while grant the dirliks, the specific ratio and values of has, zeamet and timar, whether there occurred any change in the status of the people benefiting from the dirliks, and whether the timars owners received any promotion. In addition, an analysis will be carried out by focusing on the issue of the grant dirliks in Ottoman border, their contribution to the Ottoman economy, and whether they had any impact on the Ottoman-Safavid wars

Keywords: Ottoman, Revan, border, timar (fief), grant, economy, determinant

Giriş

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim'den (1512-1520) itibaren Revan'a yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde, 1549 ile 1554 yılları arasında Revan'a saldırılar gerçekleştirerek şehri yağmalamıştır (Aydın, 2008: 26). III. Murad'ın (1574-1595) saltanatı döneminde Safevi Devleti'nin tahta kimin geçeceğine dair belirsizlik içinde olması büyük mücadelelerin yaşanmasına neden olmuş, 1574 yılında Şah Tahmasb'ın hastalanması üzerine taht kavgasında büyük rekabet meydana gelmiştir. En büyük şehzade Muhammed Hüdabende'nin âmâ olması dolayısıyla saltanat mücadelesi Ustaclu ümerası ile Gürcüler tarafından desteklenen Haydar Mirza ve Türkmen aşiretlerin desteklediği İsmail arasında olmuştur (Şahin Allahverdi, 2016: 83). 1576'da Şah Tahmasb hastalığının epey ilerlemesi sonucu vefat etmiştir. Onun yerine oğlu Haydar Mirza geçmiş, ancak Haydar Mirza'nın Ustaclu taifesi tarafından katledilmesi nedeniyle saltanatı uzun sürmemiştir (İskender Bey Münşi-yi Türkmen, 2019: 139-140, 217).

İran'da mirzalar arasında vuku bulan taht mücadelesi Osmanlı Devleti'nin Serhad bölgesini kontrolü altına alması üzerinde etkili olmuştur. 1578 yılında karşılıklı sınır saldırıları ile başlayan Osmanlı-Safevi savaşı 1590 yılına kadar devam etmiş; Osmanlı Devleti, uzun ve yıpratıcı savaşın zor koşullarına rağmen birçok yeri ilhak etmiştir (Küpeli, 2014: 45; Gelibolulu Mustafa Ali, 2019; Rahimi-zade İbrahim Çavuş, 2010). Osmanlı, 1578 yılından itibaren Kafkasya'ya büyük bir sefer düzenlemiş ve sınır bölgesinin emniyetini sağlamak amacıyla bazı önlemler almıştır. Bu bağlamda Osmanlı, İran üzerine düzenlediği seferlerde önemli üs konumunda olan Kars Kalesi'ni tahkim etmek için beylerbeyi ve kadırlara emirler göndermiştir. 1579'da Osmanlı ordusu Erzurum'da toplandıktan sonra Kars'a hareket etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu seferi Safeviler üzerinde büyük bir endişeye neden olmuştur. Bundan dolayı Safeviler sulh görüşmeleri için yoğun çabalar göstermiştir. (Kütükoğlu, 1993: 75-79).

Serhad'da toplanan Osmanlı kuvvetlerinin büyüklüğünün farkında olan Tokmak Han, Revan'a yapılacak saldırıları engellemek amacıyla sulha dair oyalama politikasını devam ettirmiştir. Nihayetinde 30.000'den fazla Osmanlı ordusu, Revan ve çevresinde büyük bir taarruz gerçekleştirmiş, Tokmak Han'ın ve babası Şahkulu Sultan'ın altın ve çinilerle süslü sarayını ve Revan'ın çarşısını tahrip etmiştir (Gelibolulu Mustafa Ali, 2014: 305-306). 1583 yılında Revan'ı ele geçiren Ferhat Paşa, inşa ettiği sekiz kuleli iç kale ile kırk üç kuleli dış kale ve 400 arşın uzunluğundaki kale surlarının yanı sıra kervansaray, cami ve hamam gibi yapılar inşa ettirmiştir. Ayrıca kale tahkimi yapıldıktan sonra kaleye elli üç adet top yerleştirmiştir (Gelibolulu, 2019: 1048-1049; Kırzioğlu, 1998: 346).

Osmanlı Devleti, Revan'da idari bir düzen kurduktan sonra Ekrad ile Rumeli kuvvetlerini, Kızılbaş ve Kazak taifelerinin takibi için görevlendirdi (Kütükoğlu, 1993: 138). 1584'te Osmanlı'nın saldırılarına dayanamayan Tokmak Han, Revan'dan ayrılmak zorunda kalarak Nahçıvan'a yerleşti. Ferhad Paşa, Tokmak Han'ın toparlanmasına engel olmak için Bitlis Hâkimi Şerefhan Bitlisi'yi Nahçıvan üzerine gönderdi (Kütükoğlu, 1993: 139-140). Ayrıca 1585 yılında Özdemir-oğlu Osman Paşa ise Tebriz üzerine görevlendirilmesi sonucu İran topraklarının bir kısmı Osmanlı hakimiyetine girdi. Bu çerçevede 1586-88 yılları arasında Nahçıvan, Ordubad, Kapan, Zengezor, Gence gibi yerler Osmanlı hâkimiyetine geçti (Kırzioğlu, 1998: 356-373). 997/1588-89 yılında Revan Beylerbeyi Hızır Paşa'nın Nahçıvan'ı ele geçirdiği, bu başarılı sefer neticesinde Nahçıvan Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Osmanlı, Köşk-i Bılban'da sağlam bir kale inşa etmesine rağmen Özbekler dört ay sonra kaleyi ele geçirerek kalede bulunan Türk ve Tacikleri kılıçtan geçirdi (Şerefhan Bitlisi, 2011: 247).

1590 yılında Safeviler ile imzalanan Ferhat Paşa Antlaşması'na göre Tebriz, Karabağ, Gence, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan ve Şehrizor şehirleri Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdi (Küpeli, 2014: 46). Nahçıvan ve Revan gibi yerler ilhak edildikten sonra Osmanlı kanunu gereği bu bölgeler tahrir tabi tutuldu (Faroqhi, 2011: 93-103). Osmanlı şehirde kontrolü sağladıktan sonra burada mufassal bir tahrir uyguladığı anlaşılmaktadır. Hazırlanan tahrir defterinde Revan Eyaleti'nin sancakları, nahiyeleri ve köyleri ayrıntılı olarak gösterilmektedir (BOA, TD, Defter No. 633). 1590 tarihli tahrir defterinin geniş bir kanunnamesi (on bir varak) olup, Revan'ın sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunduğunu söylemek mümkündür (BOA, TD, Defter No. 633: 3-7).

Osmanlı, Revan'da tahrir uygulanmakla birlikte eyalet teşkilatlanması düzenlenmeye başladı. Osmanlı Devleti, Revan'da tahrir sistemini uygulayarak hem şehri mamur hale getirmeyi, hem de şehirde kalıcı olarak kalmayı amaçlıyordu. Ancak bu dönemde Osmanlı-Safevi arasında meydana gelen mücadelede Revan'da büyük bir yıkım meydana getirmiştir. 999/1590'da Revan Eyaleti beş kaza ve yirmi yedi nahiyeden meydana gelmekteydi. Revan merkez kazası da toplam 10 nahiyeden oluşmakla birlikte bütün köyler vergileri ve hasılları ile birlikte kaydedildiği görülmektedir (Babacan, 2015: 664-665).

Revan'ın 999/1590 tarihli ve 633 numaralı Mufassal Tarir Defteri'ne göre nahiyeleri şunlardır: Revân, Kerpi, Gârni, Vadi, Aralık, Talin, Armavi/Ermevi, Aylık(?), Abaran, Şarabhâne, Ağca Kale, Nahçıvân, Mevâzi Hatun, Melek Arslanlu, Karabağ, Dereşam, Dereşahbuz, Bazarçayı, Şerür/Serur, Zâr, Zebin, Alanca, Sisyan, Ordubâd, Azadserlet/Azadherlet (?), Şorlot/Şorlut, Deredurgun/Dereturgun nahiyeleridir (BOA, TD, Defter No. 633, 2-14). 16. yüzyılın son çeyreğinde yapılan düzenleme ile birlikte yukarıda zikredilen sancaklar dışında bir çok sancak (Bayezid, Eleşkird, Diyadin, Şelve, Urut, İskender Kalesi gibi) Revan Eyaleti'ne dahil edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d, Defter No. 167, 187, 206, 220, 223, 2151). Ancak Revan Mufassal Tahrir Defterlerinde Bayezid ve tevabihasına dair kayıtlar yer almamaktadır.

Bu çalışmada Tahrir, Tımar Ruznamçe, Mühimme defterleri ve Cevdet Tımar gibi arşiv fonlarından yararlanılmıştır. Tımar tevcihleri ile ilgili ayrıntıları, tevcih nedenleri ve akçe değerlerini bu defterlerde görmek mümkündür.

1. Revanda Yapılan Tımar Tevcihleri Hakkında

Yeni fethedilen bir ülke veya bölgede tahrir yapıldıktan sonra o yerin gelir kaynağı ayrıntılı olarak saptanarak deftere kaydedilirdi. Askeri sınıf mensupları, özellikle söz konusu toprakların fethine katılan sipahiler arasında paylaşırlardı. Bunlar genelde tımar almamış veya Osmanlı sancaklarında tımarlarından azledilmiş kişilerdi (İnalçık, 2009: 175). Bu bağlamda Osmanlı-İran sınırında askerlerin toprak tasarrufu elde etmeye çalışmaları üzerinde şu faktörlerin etkili olduğu anlaşılmıştır:

- Seferlere katılan kişilerin maddi bir kazanç elde etmek istemeleri
- Tasarruf ettiği tımarını zeamete dönüştürmek istemeleri
- Terfi almaya çalışmaları
- Askeri başarılarla kendini kanıtlamaya çalışmaları

Bu bağlamda yukarıdaki hususlarla ilgili çok sayıda arşiv kaydının olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, Revan gönüllülerinden olup, on altıncı bölükten olan ve günlük 17 akçe ulufe alan Ali oğlu Selman'ın Kafkas seferlerinde, Nahçıvan'ın Göri Kalesi'ne zahire nakliyesi hizmetinde, Genç Kalesi'nin inşasında ve Safevilerle yapılan savaşlarda büyük yararlılıklar sağladığı ifade edilmiştir. Bu hizmetlerinden dolayı Selman belli miktarda terakki alarak kendisine 15.833 akçeli

tımar tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d, Defter No. 15271: 154-155). Bu çerçevede sınır bölgelerinde bulunan askeri kuvvetler arasında “gönüllülerin” önemli bir yer tuttuğu ve Osmanlı ordusu içerisinde oranlarının fazla olduğu söylenebilir (Özbaran, 2017: 240-260). Serhad bölgesine yapılan askeri seferler sonrasında dağıtılan dirlikler ve terakkiler savaşa katılan askerler üzerinde önemli motivasyon sağladığını ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede seferlere gönüllü olarak katılanlara tımar tevcihi yapıldığı gibi zeametler de verilmiştir (BOA, MAD. d. Defter No. 17670: 680-698).

Osmanlı ordusunun temel birlikleri arasında gelirlerini tımarlardan sağlayan sipahilerin yanı sıra ulufeli askerler de önemli yer tutmaktaydı. Gerek sayılarının artması, gerekse Osmanlı maliyesinin ekonomik sıkıntılar dolayısıyla zamanla kale erlerinin ücretlerinin ödenmesi konusunda genellikle engeller meydana gelmekteydi. Bundan ötürü söz konusu görevlilerin ücretlerinin gedik tımarlardan ödenmeye başlanması gittikçe yaygınlaştı. 16. yüzyılın başlarında ulufeli askerlerinin üçte birinin ücretleri gedik tımarlardan ödenmekteydi (David, 1999: 87).

Buradan hareketle Osmanlı Devleti, Revan Eyaleti’nde iltizam (Genç, 2000: 154-158) sistemini uyguladığı bilinmekle birlikte Revan defterdarının merkezi yönetime gönderdiği arzualde iltizam uygulamasının Revan’ın harabına sebep olacağını ifade etmiştir. Gönderilen Hatt-ı Hümayun ile iltizamın kaldırılarak kasabaların, köylerin ve mezraların 80.000 akçe olan dirliklerin havvas-ı hümayuna kaydedilmesi, geriye kalan dirliklerin ise Revan vilayetinde ulufeye mutasarrıf olan, bilfiil hizmetlerinin başında olanlara tımar olarak verilmesi emredilmiştir. Bu bağlamda tımar tevcihi yapılanlardan biri de 8.000 akçeye mutasarrıf olan Yusuf oğlu Abdullah idi (BOA, MAD. d., Defter No. 2151: 5-6). Yine diğer bir örnekte ise 1003/1595 tarihinde Sesyan/Sisyan nahiyesine tabi otuz birinci bölükte günlük 18 akçeye mutasarrıf olan Mehmed oğlu Allahkulu’ya 12.000 akçe değerinde tımar verilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 167: 51).

Revan Eyaleti’ne bağlı Vadi nahiyesinde askeri görevliler tımar talebinde bulunmuş ve bu kişilere tımar tevcihi yapılmıştır. Askerler, Havas-ı Hümayun statüsünde olmayan ve boş olan tımarlara talip olmuş, merkezi yönetim tımar talebinde bulunan kişilere bu türden tımarların verilmesini emretmiştir. Nahçıvan kullarından Çerağbe köyüne tabi ikinci bölükte 15 akçe ulufeye mutasarrıf olan Hamid adlı kişi tımar talebinde bulunmuş, kendisine Vadi nahiyesinde 996/1584 tarihinde 10.000 akçe tımar tevcihi yapılmıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 175). 995/1587 tarihli başka bir arşiv kaydında Görli/Göni nahiyesinde günlük 23 akçe ulufeye mutasarrıf olan Pir Mehmed kendisi tımar talebinde bulunmuş, talebi üzerine kendisine 15.333 akçelik tımarı tevcihi yapılmış, 996/1588 tarihinde ise tecdid-i berat almıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 16). Çünkü tımar işleten kişilerin padişah değişikliklerinde işlettikleri tımarlar için tecdid-i berat almak zorundaydılar.

Tımar tevcihleri sadece askeri kesimden olan kişilere yapılmamış, aynı zamanda yerel beylerinin aile üyelerine de tımar verilmiştir. Örneğin 996/1588 yılında Revan Eyaleti’ne bağlı Bayezid sancakbeyi Şahsuvar Bey’in oğlu Ali’ye tımar tevcihi yapılmış, Nahçıvan Kalesi’nde göstermiş olduğu hizmetten dolayı Ali Bey Aruç nahiyesinde toplam 10.000 akçelik tımar almıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 18). Revan Eyaleti’ne bağlı farklı sancaklarda 3.000 ile 15.000 akçe değerinde çok sayıda tımar Havvas-ı Hümayuna dahil edilmediği, bu dirliklerin askeri rütbe olarak derecesi düşük olan kimselere ya da yerel beylerin akrabalarına verildiği anlaşılmaktadır (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 181-208). Burada seferde gösterilen gayret, savaşta gösterilen kahramanlık ve devlete olan hizmetler tımar tevcihinde önemli faktörlerdir. 991/1583 tarihli bir kayıta Bosna valisi Ferhad Paşa’ya gönderilen beratta Hürrem adında bir şahsın Revan Kalesi’nin

binası için 210 deve yükü taş getirmekle büyük bir hizmet yaptığı belirtilmiştir. Padişah bu hizmetinin karşılığı olarak şahsa 3.000 akçelik tımar tevcih etmiştir (BOA, C.TZ: 155/7743). 993/1585 tarihli başka bir vesikada Çıldır Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın arzıyla Revan'da su yolunda önemli hizmetlerde bulunan Behram adlı kişiye 3.000 akçelik tımar tevcihi yapılmıştır (BOA, A. DVNSMHM.d., Defter No. 56: 9).

Bunun yanı sıra bazen de tımar sahibi olan şahıs sefere gitmesi dolayısıyla daha önce tasarruf ettiği tımarı boş kalmaktaydı. Sefer dolayısıyla boş kalan tımar başkasına tevcih edilmekteydi. Tımarsız kalan kişi de görev yaptığı yerde tımar talebinde bulunuyordu. Örneğin 1007/1598 tarihinde İskender Kalesi'nde İbrahim adlı şahıs Gürcistan Seferi'ne katılmış, ancak daha önce tasarruf ettiği tımarı başkasına tevcih edilmiştir. Tımarsız kalan İbrahim görevli gittiği yerde tımar talebinde bulunmuş ve kendisine burada 15.000 akçelik tımar tevcihi yapılmıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 7). Özetle Revan'a bağlı yerlerde tımar tevcihleri doğrudan doğruya askerlik yapan kişilere, yerel nüfuzlu aileden olanlara ve Osmanlı sefer lojistiğine destek veren kişilere yapılmıştır.

2. Revan'da Zeamet Tevcihlerinde Etki Eden Faktörler

Osmanlı Devleti'nin dirlik tevcihinde bazı hususları göz önünde bulundurduğu ve dirliklerin devlet kademesindeki yöneticilerin derecelerine göre verildiği bilinmektedir. Öncelikle beylerbeyi, sancakbeyi, çeribaşı, alaybeyi ve zaimler dirlik almaktaydı. Saray erkânı, yeniçeri, sipahi bölüklerinin yüksek rütbeli zabıtları ve diğer mensuplarının terfilerinin yapılabilmesi ve yeni yetişen kişilere yer sağlanması için "sancağa çıkmak" adeti vardı (Barkan, 1979: 314). Sancağa çıkan veya Osmanlı-İran seferlerine katılan kişilerin zeamet almasında bazı etkenler önemli rol oynamaktaydı. Bu etkenler aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Savaşa katılan kişinin göstermiş olduğu cesaret
- Sınır güvenliğini sağlanmasındaki başarılar
- Sefer veya savaş esnasında orduya lojistik destek sağlamadaki yetenek
- Harap olan yerleşim yerlerinin imar edilmek istenmesi
- Savaşta düşmana verdiği zarar ve savaş sonrasında elde ettiği esirler
- Sınır bölgelerindeki kalelerin tahkiminde gösterdiği hizmetler
- Devletin resmi memurlarının müteferrika, çavuş, katip gibi ünvanlara sahip olmaları

Konu ile ilgili dirlik tevcihlerinin dağıtım gerekçeleri tımar ruznamçe kayıtlarında görmek mümkündür. Mesela 997/1589 yılında Halık oğlu Mehmed'e Abaran nahiyesinde dirlik tevcihi ilgili kayıta şu bilgilere yer verilmiştir:

"Sâbık muma ileyh için Revan Beylerbeyisi Mehmed Paşa kulları mektup gönderup Halik oğulları darende-i Fermân-ı Hümayun Mehmed için Kızılbaş bed ma'aşdan yüz miktarı hane ile beru canibe itaat ve inkiyad idüp ehl-i İslâm'a ziyade hidmet itmiştir deyu bildirmek mezid-i teminatımda istizadan 20.000 akçe zeamete emir alup..."

Mehmed adlı kişi 2.000 akçe de terakki almış ve toplam 22.000 akçe zeamete sahip olmuştur. Zeamet tevcihinin gerekçesinde "*ibtida-i serhaddan bu ana dek vaki olan hidmetlerde gereği gibi yoldaşlıkta bulunup*" ifadesiyle dirlik tevcihinde devlete karşı yapılan hizmetin önemli bir faktör olduğunu göstermektedir (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 14). Verilen terakki miktarlarının dirliğin cinsine, gösterilen yararlılık ve kişinin unvanı gibi faktörlere göre değişmekteydi (Erdoğan Özünlü, 2010: 238-244). Örneğin Sisyan/Sesyan sancağında Dergah-ı Ali Çavuşlarından Mustafa adlı kişinin 42.000 akçe tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Mustafa'ya dirlik tevcihinin gerekçesi Nahçıvan ve Gence kalelerinin tamirinde yaptığı hizmetler olarak

gösterilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 179). Başka bir arşiv kaydında Ahmed Çavuş'a Kadrik? nahiyesinde 41.999, Sisyan/Sesyan sancağında Katip Mehmed'e 42.000 akçe zeamet verilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No, 15271: 152, 163). Zeametın tevcih gerekçelerinde kişilerin Revan'ın sair yerlerinde yaptıkları hizmetler olarak gösterilmiştir. Bu örneklerde görüldüğü üzere akçe değeri yüksek zeametlerin tevcih edilmesinde kişinin sahip olduğu rütbenin etkisi söz konusu olmuştur.

Askeri zümre dışında olan kimselerin tımar almaları pek kolay değildi. Bu kişilerin dirlik elde etmeleri seferlere giderek veya hudut boylarındaki askeri harekâta "kale fethinde bayrak dikmek", "yarar diller (esirler) ele getürmek ve başlar kesüb defaetle yararlılığı ve dilaverliği görülmek" gibi büyük başarılarla bağılıydı (Barkan, 1979: 315-316). Bu bağlamda Pasin sancağında 7.000 akçelik tımar işleten Selim adlı tımarlı sipahi işlettiği tımandan mazul olmuş, Revan Kalesi'nin yapımında lazım olan kireç ve keresteyi temin etme gibi çeşitli hizmetlerde bulunmaları için 1584-1589 tarihleri arasında ilave tımarlar almıştır. Revan Kalesi haricinde Tebriz, Göri, Tomanis gibi farklı kalelerde göstermiş olduğu yararlılıktan ötürü kendisine toplam 30.500 akçelik zeamet tevcihi yapılmıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 15).

Başka bir kayıтта da Katib Mustafa 20.000 akçelik zeameti işletmekte olduğu anlaşılmaktadır. Safevilerle yapılan muharebede başlar kesip yoldaşlık ettiğinden dolayı kendisine terakki verilmiştir. İskender Kalesi'nde bulunan Mahmud adlı kişinin ölmesi üzerine 9.333 akçelik tımarı boş kalmıştır. Mahmud'un tımarından 5.000 akçelik hissesi Kâtip Mustafa'ya terakki olarak verilmiş, Mustafa'nın zeameti 25.000 akçe tutarında olmuştur (BOA, MAD. d., Defter No. 206: 392). Revan Eyaleti'nin Nahçıvan sancağında günlük 28 akçe ulufe alan İsmail'e yüksek miktarda bir zeametın verildiği görülmektedir. İsmail Tiflis harbinde zahire sevkinde ve Semuh? Muharebesinde görev almış, Göri/Garni Kalesi'nin yapımında ve sair külli hizmetlerinden dolayı İsmail'e Elegez köyünden 15.000, Dere Elbak? 5.000 akçe, teknil tımarlarla birlikte toplam 34.000 akçelik bir zeamet verilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 17).

Tımar tevcihlerinde olduğu gibi zeamet tevcihlerinde de kişinin sınır boyunda göstermiş olduğu yararlılık ve gayretinin terakkiler üzerinde etkili olduğunu diğer örneklerden de teyit etmek mümkündür. Örneğin, 9 Ramazan 997/22 Temmuz 1589 tarihli zeamet tevcihine dair bir kayıтта 23.000 akçelik tımarın verilmesinin gerekçeleri açıklanmıştır. Cafer Abdullah'ın üç seneden beri Revan sınırında büyük hizmetlerinin olması ve Arut Kalesi'nin fethinde önemli hizmetler yapmasından dolayı kendisine 20.000 akçelik bir zeametın tevcihi yapılmıştır. Arut, Nahçıvan ve Zengezor nahiyelerindeki köylerin boş olması, bu köylerde pek kimsenin torağı işletmemeleri ve buradaki köylerin şenlendirilmesi nedeniyle Cefer Abdullah'a terakki verilmesi istenmiştir. Yukarıda ifade edilen hizmetlerinden dolayı kendisine 3.000 akçe terakki olmak üzere toplam 23.000 akçelik zeameti için berat verilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 17670: 683). Bu bağlamda terakkilerin seferlerde başarıyı devam ettirme, sınırı koruma ve aynı zamanda askeri istihdamı sağlamada önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Başka bir kayıтта Revan Eyaleti'nden Vadi livasında dergah-ı âli çavuşlarından Pervane adlı şahsa Serhad sınırında zeamet ile birlikte terakki verilmesinde bazı nedenler etkili olmuştur. Hafid sancağı beyi Hasan Bey, Pervane adlı görevlinin Deruzi/Diruzi muharebesinde yoldaşlık yaptığını belirtmiştir. Bu seferde Pervane'nin Deruzi/Dürzi? taifesinin halklarından geldiği, Revan Kalesi'nin binasında hizmet ettiği, Tiflis'te yapılan muharebelerde yoldaşlıkta bulunduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Anadolu Beylerbeyi Rıdvan Bey tezkire göndererek Şam'da 24.000 akçeye mutasarrıf olan Abdullah oğlu Pervane'in Revan Kalesi için 200 yük taş götürerek büyük hizmetlere vesile olduğunu belirtmiştir. Bu hizmetlerinden dolayı kendisine 4.000 akçe terakki

verilmiştir. Ayrıca Şam veziri Sinan Paşa, Pervane'nin ele geçirdiği esirler ve gösterdiği dilaverlikten dolayı kendisine terakki verilmesi için arzda bulunmuştur. Pervane Osmanlı-İran sınırının sair yerlerinde göstermiş olduğu yararlıktan dolayı başka terakkiler alarak toplam 39.000 akçe zeamete mutasarrıf olmuştur (BOA, MAD. d., Defter No. 17670: 685-687).

Yukarıdaki kayıtlarda görüldüğü üzere belirtilen hizmetler yüksek miktarda terakkinin alınmasında etkili olmuştur. Burada gerek devletin tımar tevcihi bulunması gerekse askeri kesimin tımar, zeamet veya terakki alması faktörünün çift yönlü olduğunu söyleyebiliriz. Yani devlet sınırının korunması, harap olan arazinin işletilmesi, nakit para harcamadan askeri istihdamı sağlama gibi faktörlerden dolayı dirlik veya terakki tevcihini yapmıştır. Askeri kesim seferlerde gösterdiği yararlılık, yoldaşlık ve kahramanlık gibi durumlar dirlik veya terakki almayı başarmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Serhaddinde sefere katılan askerlere savaş dolayısıyla *hali (boş) ve harap* olan yerlerin tımar veya zeamet olarak tevcih edildiği görülmektedir. Örneğin 1003/1595 tarihli belgede Şark seferinin başından sonuna kadar seferde yararlılık gösteren Mustafa'ya Revan'ın Surur nahiyesinde harap olan köylerden 20.000 akçe dirlik tevcihi yapılmıştır (BOA, DFE.RZ.d., Defter No. 2250: 47).

Seferlerde gösterilen yararlılık dirlik tevcihlerinde önemli faktör olduğunu yukarıdaki arşiv örnekleri çerçevesinde izah edilmiştir. Örneğin Rum ilinde 6.666 akçelik tımarı işleten Veli adlı şahıs gönüllü olarak Revan Seferi'ne katılmıştır. Seferde gösterdiği hizmetlerden ve seferde çok sayıda "başlar kestiğinden" dolayı kendisine terakki verilmiştir. Revan'da yaptığı hizmetler dışında Tiflis'te sair görevlerde bulunduğu da ifade edilmiştir. Luri Beylerbeyi Ali Paşa da mektup göndererek Veli'nin Luri sınırında külli hizmetlerde bulunması nedeniyle kendisine terakki verilmesini arz etmiştir. Aynı şekilde Kars Beylerbeyi de mektup göndererek şahsın şark seferlerinde defaten dilaverliğini gösterdiğini beyan etmiştir. Veli bey için gönderilen arzlar sonucu Halep, Şam ve Trablusşam'daki dirlikler tebdil edilerek Bayezid mirlivası Abdulaziz beyden tahvil ve terakkilerle birlikte kendisine 26.365 akçe zeamet verilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 17670: 693-694).

999/1590 tarihli bir arşiv kaydında Erzurum gönüllerinden Mustafa adlı kişi günlük 12 akçe ulufe almaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya düzenlediği seferlerde görevli olan Mustafa muharebelerde yoldaşlık ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca Revan muhafazasında bulunduğu ve bundan dolayı kendisine 12.000 akçe tımar ve 2.000 akçe terakki toplam 14.000 akçe tımar tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 156). Kendi isteğiyle Revan muhafazasında kalan Mustafa Erzurum'daki tımarının yerine Nahçıvan'da zeamet verilmesini rica etmiştir. Mustafa'ya zeamet tevcihinin yapıldığı kayda bakıldığında tımarının zeamete dönüşmesinin gerekçesi açıklanmıştır. Yarar biri olarak ifade edilen Mustafa; Osmanlı-İran harplerinde yoldaşlık ettiği, bunun yanı sıra Revan'ın fethinden beri muhafaza hizmeti ve sair yerlerdeki yoldaşlığı dolayısıyla 6.000 akçe terakki kaydının Nahçıvan'a tebdil edilmesi ricasında bulunmuştur. Daha önce 3.000 akçe terakkisinin Nahçıvan'a tebdil edildiği, yarar ve müstahak biri olarak ifade edilen Mustafa'ya yapılan terakkiler ile toplam 24.000 akçe zeamete mutasarrıf olmuştur (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 155-156). Belgede Mustafa'nın tımarının zeamete dönüşmesinin nedeni kişinin sınır bölgesinde göstermiş olduğu hizmetlerin etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, savaşta gösterilen yararlılık dışında başka gerekçelerle de dirlik tevcihinde bulunmuştur. İki devlet arasında meydan gelen savaşlarda Sünni mezhepten olan kimselerin Osmanlı tarafına geçmesi söz konusu olmuş ve gelenlere dirlik verilmiştir. Mir Şerif'in nesli itibari ile pak ve müşerref ve ehl-i sünnet mezhebinden olduğu, Kızılbaşların Obaş vilayetinden

ikamet ettiği ifade edilmiştir. Ancak Osmanlı-Safevi mücadelesi sonrasında Safevilerin baskılarından köyünü terk etmek zorunda kalmış ve Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Daha önce işletmiş olduğu toprağa dair beratını kaybetmiştir. Bundan dolayı 998/1590 tarihinde Revan Eyaleti'nin Göri nahiyesinde Mir Şerif'e 20.000 akçelik bir zeamet tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 16). Buradaki kayıta da dirlik tevcihinde mezhepsel ve Osmanlı-İran hakimiyet mücadelesi faktörlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda ifade edildiği üzere dirlik askerlerin görevleri karşılığında verildiği gibi bir tür maaş ya da emeklilik olarak saray ve hükümet görevlilerine de tevcih edilmekteydi. Çavuş, müteferrika, kâtip, şakird, defter emini ve reisülküttap gibi üst düzey devlet adamları da tımar veya zeamet almaktaydılar (Erdoğan, 2006: 180). Revan Eyaleti'ne bağlı Urut sancağında Dergâh-ı Ali müteferrikalarından Süleyman'a büyük bir zeamet tevcih edildiği görülmektedir. 998/1590 tarihinde Müteferrika Süleyman'a 57.000 akçe zeamet tevcih edilmiş, 999/1590'da ise ber vech-i tekmil ile zeameti 74.000 akçeye çıkarılmıştır. Yüksek miktarda zeamet tevcih edilmesinde Göri Kalesi'ne hazine ve zahire ulaştırması ve sair yerler için zahire tedariki için gösterdiği gayret ve çaba gerekçe olarak belirtilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 253).

Başka bir kayıta Hazine-i Amire'nin Revan defterdarı Mehmed'in kethüdası Yakup, Ocan karyesinde 20.000 akçelik zeameti işletmiş, ancak daha sonra zeametinden feragat etmiştir. Sonraki yıllarda gösterdiği yararlıktan dolayı kendisine 40.000 akçe zeamet hükm-ü şerif ile tevcih edilmiştir. Ancak merkezi yönetimden gelen beratı başkasının eline geçmiş olmasından yapılan tashih sonucu zeametın Yakup'a ait olduğu anlaşılmış ve 40.000 akçelik zeamet tekrar ber tahvil ile Yakup'a tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 259).

Van Eyaleti'nde otuz birinci bölükte 34 akçe ulufe ile görevli olan Süleyman adlı kişiye tevcih edilen zeametın gerekçelerinin yukarıdaki tevcihlerle benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa bir mektup göndererek Süleyman'ın Van'ın Serhaddinde, Nahçıvan ve sair yerlerde hizmet ettiğini dile getirmiştir. Sınır bölgesinde yaptığı hizmetler karşılığında kendisine terakkiler verilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 17670: 695-696). Süleyman'ın Van'da 35.000 akçe zeamet işlettiği, Van sınırında ve Nahçıvan Kalesi'nde gösterdiği yararlılık sonucu kendisinin 3.000 akçe terakki ile birlikte toplam 38.000 akçe zeameti hak ettiği belirtilmiştir. Van'daki zeameti ile Nahçıvan zeameti değiştirilerek Süleyman'a 38.000 akçe zeamet beratı verilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 17670: 695-696).

Terakkiler sadece seferlerde gösterilen başarılar sonucu verilmiyordu, aynı zamanda padişah değişikliklerinde de terakkiler elde edilmekteydi. Tımar terakkilerin miktarı 3.000 ile 6.000 akçeden fazla olurken, zeamet terakkileri 20.000 akçeden fazla olabilmekteydi (Erdoğan Öznlü, 2010: 239-242). Katib Mehmed Nahçıvan'a tabi Sesyan nahiyesinde çeşitli terakkiler alarak büyük bir zeamet elde etmiştir. Katib Mehmed 999/1591'de Sisyan/Sesyan nahiyesinin farklı köylerden toplam 20.000 akçe zeamet almıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 151). Bunun yanı sıra Katib Mehmed Tebriz seferinde göstermiş olduğu hizmetten dolayı Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın ilamı ile 7.000 akçe, Göri'de göstermiş olduğu yararlıktan dolayı da 2.000 akçe terakki alarak toplam 29.000 akçe zeamete mutasarrıf olmuştur. Ancak daha sonra bu zeametten mazul olunarak kendisine daha yüksek bir zeamet tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 152). Katib Mehmed farklı tarihlerde aldığı terakkiler sonucu toplam 42.000 akçe zeamet elde etmiştir. Ancak bazı köylerin harap olması dolayısıyla 9.000 akçe noksan olmuş, zeameti ber vech-i tekmil ile 42.000 akçeye tamamlanmıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 151).

Savaşta gösterilen yararlılık dışında vefat sonucu boş kalan tımar ve zeametlerin "ehil ve müstahak" kişilere tevcih edileceğine dair kayıtlara ulaşılmıştır. Örneğin Nahçıvan sancağında

Ruc? oğlu Ahmed'in vefatı nedeniyle tasarruf ettiği 22.000 akçelik zeameti boş kalmıştır. Revan ilhakı sonrasında Luri Kalesi ve Ordubad'da göstermiş olduğu yararlılıklar göz önünde bulundurularak 999/1591 tarihinde 22.000 akçelik mahlul (boş) kalan zeamet Mehmed'e tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 157). Başka bir arşiv kaydında Nahçıvan alaybeyi Bekir'in Ordubad'da yapılan savaşta büyük bir yoldaşlık ve dilaverlik gösterdiği ifade edilmiştir. Alaybeyi Bekir dirlik talebinde bulunması dolayısıyla kendisine 27.333 akçelik zeamet tevcihi yapılmıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 174).

Mustafa, Bayezid sancağının Aruç nahiyesinin Gökçeköç Ahmed köyü ve nahiye'nin başka köylerinde 21.000 akçelik zeameti tasarruf etmekteydi. Gence seferine katıldığından dolayı zeameti mahlul (boş) kalmıştır. Diyarbekir Beylerbeyi Cafer Paşa, Amid müteferrikalarından günlük 40 akçe ulufe alan Mustafa'nın yararlı biri olduğunu ifade etmiş, 995/1587 tarihinde Gökçeköç Ahmed, Kazlıgöl, Haçviran, Ceblikent ve İncesu gibi köylerden toplam 26.666 akçe zeamet ber vech-i tekmil ile Mustafa'ya tevcih edilmiştir. Berat kaydının ise 998/1590 yılında deftere kaydedildiği görülmektedir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 175). Kayıtlarda görüldüğü üzere sınır kalelerinin güvenliğini sağlama, sınırı kalelerinin ilhakından sonra yapılan ikmal ve tamirlerinde görev alma, sefer dönemlerinde orduya katılarak askeri başarılar kazanma gibi faktörler tımar sahiplerinin tımarlarının artırılmasına veya tımarlarının zeametlere dönüştürülmesine neden olmuştur

Veziriazam gibi büyük devlet görevlilerinin adamlarına da yüksek miktarda zeamet tevcihinin yapıldığını görmekteyiz. 4 Cemaziyelevvel 1003/15 Ocak 1595 tarihli bir ruznamçe kaydında Vezir Ferhad Paşa'nın matbahcısı Abdullah oğlu Ali Karlılı sancağında 50.000 akçe zeamete mutasarrıf olduğu belirtilmiştir. Muhtemelen sefer dolayısıyla Osmanlı Serhaddinde bulunan Ali mutasarrıf olduğu zeameti boş kalmıştır. Ancak bu dönemde Revan'a bağlı Eleşkird sancağının Gölet nahiyesinde 32.000 akçe zeamet tasarruf eden Abdi Bey oğlu Ahmed vefat etmesi üzerine zeameti boş kalmıştır. Ahmed Bey'in zeameti iki kişiye verilmiş, 12.000 akçesi birine 20.000 akçe zeameti de Ali Bey'e tevcih edilmiştir. 20.000 akçe zeametine ilave olarak 30.000 akçe daha verilerek 50.000 zeamete sahip olmuştur (BOA, DFE.RZ.d, Defter No. 2250:31). Zeamet tevcihlerinde üst düzey devlet görevlilerinin hizmetinde bulunmak veya onların adamı olmak zeamet elde etmede önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Maliyeden Müdevver kayıtlarında Revan'daki dirlik tevcihlerinin cinsi ile ilgili ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu konuda 17670 numaralı Maliyeden Müdevver Defteri örnek olarak verilebilir. Defterde Revan Eyaleti'ndeki dirliklerin tevcih nedenleri, cinsleri ve akçe değerleri ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. (BOA, MAD. d., Defter No. 17670: 677-698) Defter 997/1589 tarihli olup defterde Revan ile ilgili 27 dirlik tevcihi kayıtlıdır. Bu dirliklerin 13 tanesi zeamet 14 tanesinin de tımar olduğu anlaşılmıştır. Bu defter taramasında Revan Eyaleti'ne bağlı sancak, nahiye ve köylerdeki tımarlar 9.000 ile 19.000, zeametler ise 20.000 ile 40.000 akçe değeri arasında olduğu görülmüştür. Defterde herhangi bir has kaydı tevcihine rastlanmamıştır.

Sancak/Nahiye	Dirlik Cinsi	Şahıs	Tevcih Nedeni	Akçe Değeri
Ordubad	Zeamet	Osman	Savaşlarda yararlılık, kale tamiri	20.000
Ordubad	Zeamet	İbrahim	Savaşta yoldaşlık, ölüm dolayısıyla zeametın boş olması, sınırda gösterdiği hizmetler	29.000
Ağca Kale	Zeamet	Hüseyin	Zeametın boş olması, sınır bölgesinde olan hizmetler	40.000
Göri	Zeamet	Süleyman	Fetihlerde bulunma, Göri/Garni Kalesi'nin yapımında bulunma, yoldaşlık	34.000
Revan	Tımar	Kubad	Tımarın boş olması	17.000
Eleşkird	Tımar	Kulu	Muharebede cesaretlik gösterme	15.000
Arut(d)	Zeamet	Cafer	Üç yıldan beri Osmanlı-İran sınırında görev yapması, Arut, Ağca Kale, Ordubad, kalelerinin fethinde bulunma, tevcih edilen yerlerin hali ve harap olması	23.000
Elegez	Zeamet	Enes	Savaşta baş getirmesi, yararlılık göstermesi	27.000
Masiri	Tımar	Davud	Savaşta yararlılık	13.333
Vadi	Zeamet	Pervane	Dürzi taifesinin (Şam) hakkından gelmesi, yoldaşlık, Revan Kalesi'nin yapımında gösterdiği hizmet, savaş sırasında Tiflis'e hazine ulaştırmadaki başarısı, Revan Kalesi için 200 yük taş götürmesi	36.000
Kekeberd	Zeamet	Hüseyin	Tokmak Muharebesi'nde baş kesmesi ve savaşta yoldaşlık etmesi	35.000
Maancık	Tımar	Mehmed	Arut Kalesi fethinde gösterdiği yararlılık	16.500
Mevaazi Hatun	Tımar	Ömer	Revan sınırında yaptığı hizmetler	9.000
Ordubad	Tımar	İsmail	Muharebelerdeki hizmeti	
Şuregil	Tımar	Veli	Nahçıvan Kalesi'ndeki hizmeti	15.333
Kapan	Zeamet	Efendi	Şecaat sahibi olması ve yararlılığı	21.000
Kapan	Zeamet	Emin	Cesaretli oluşu	21.000
Maancık	Tımar	Mehmed	Savaşlara katılması	12.000
Bayezid Kalesi	Zeamet	Veli	Revan Seferi'ne gönüllü katılması, sınır bölgesindeki hizmetleri	26.365
Arut	Tımar	Miri	Revan sınırındaki hizmetleri	14.000
Arut	Zeamet	Süleyman	Serhad sınırındaki hizmetleri, İran'dan elli adamla Osmanlı tarafına geçmesi, kabiliyetli olması	38.000
Kapan	Tımar	Ahmed	Nahçıvan Kalesi'nin tamirinde ve Ordubad fethinde bulunması	18.666
Sesyan/Sisyan	Zeamet	Mustafa	Nahçıvan Kalesi'nin tamirinde ve savaşlarda bulunması	34.266

Tablo. 1 Maliyeden Müdevver Defteri'nde Revan Eyaleti'nin Dirlik Tevcihleri (BOA, MAD. d., Defter No. 17670: 677-698)

3. Revan’da Has Tevcihleri

Metin Kunt, kul olan vüzeranın akrabalarının ve çocuklarının önce dergâh-ı ali müteferrikası olarak ya da taşra idaresinde zaim, tımar defterdarı, tımar kethüdası gibi görevler alarak sancakbeyliğine getirildiğini ifade etmektedir (Kunt, 1978: 67-68). Bu noktada Kunt’un ifade ettiği hususu destekleyecek çok sayıda kayıt bulmak mümkündür. Örneğin 999/1591’de daha önce Diyarbekir kethüdası olan Bayezid Bey’e 200.000 akçe değerindeki Revan’a bağlı Şelve sancağı hassı tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 209-210). Burada Bayezid Bey’in önce Diyarbekir Eyaleti’nin kethüdası ve eyalet valisinin yakın adamı olması onun Şelve sancakbeyliğine atanmasında etkili olmuştur. Burada görüldüğü üzere üst düzey devlet görevlisine yakın olma faktörü has alma üzerinde etkili olmuştur.

Şelve sancakbeyinin has gelirleri köylerden ve çeşitli mahsullerden alınan vergilerden meydana geldiği, ancak bey hassı gelirlerinin yarısından fazlasını mahsulattan alınan vergilerinden oluştuğu görülmektedir. Bu minvalde sancağın gelirlerinin arasında boyahanenin, memlehanın (tuzla), yaylak ve ağnam (koyun) vergilerinin önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bad-ı heva cinsinden olan vergiler de sancak gelirleri arasında yer almaktaydı. Kâtip sancak gelirlerinin toplamını 200.000 akçe olarak verirken, bizim hesaplamamızda ise 217.800 akçe olarak çıkmaktadır (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 209-210).

Şelve sancakbeyinin yanı sıra Diyadin sancakbeyine ait has tevcih kaydı mevcuttur. Erzurum Beylerbeyi Hızır Paşa merkezi yönetime mektup göndererek Kapan Kalesi muhasarası sırasında Diyadin sancakbeyi Hamid Bey’in “kopuş anında varup kaleyi halas ettiğini” ifade etmiştir. Hamid Paşa’nın bu hizmeti dışında başka kahramanlıklar da gösterdiğini, Nahçıvan Kalesi’nin tamirinde ve sair yerlerde devlete hizmetlerde bulunduğunu dile getirmiştir. Osmanlı-Safevi arasında meydana gelen savaşlarda askeri zümreden olanlar dirlik aldığı gibi yerel beylerin de terakki almaları ve savaşlarda gösterilen başarılar sonrasında aldıkları dirlikler onlar için önemli bir motivasyon kaynağı oluşturmuştur (BOA, MAD. d., Defter No., 15271: 248-249).

Başka bir arşiv kaydında Revan’a bağlı Eleşkird sancağında Kılıç Bey, 43.000 akçe zeamet tasarruf ettiği anlaşılmıştır. Dergâh-ı âli müteferrikalarından olan Kılıç Bey’in Revan eski beylerbeyi Hasan Paşa’nın adamı olması dolayısıyla zeamet dirliğinden has dirliğine geçmesi üzerinde etkili olmuştur. Dünbüllü Nazır Bey; Selman Abad, Çaldıran, Elend ve Süleyman Seram nahiyelerinin bağlı olduğu ve 200.000 akçe tutarında bir hassa sahip olan Sökmen Abad sancağını yönetmiştir. Dünbüllü Nazır Bey’in vefatı üzerine Hasan Paşa, sancak hassasının Kılıç Bey’e verilmesi için merkeze bir arzuhal göndermiştir. Adı geçen nahiyelerin ber vech-i *yurtluk-ocaklık* olarak yönetildiği, Nazır Bey’in vefatı dolayısıyla sancak dahilinde bulunan nahiyelerin mahlul kaldığını belirtmiştir. 996/1588 bahsedilen nahiyelerin Kılıç Bey’e zabt ve tasarruf için emr-i şerif gönderilmiştir. Muharrem 997/Aralık 1588 tarihinde Nazır Bey’den tahvil olan sancak hassı Kılıç Bey’e aynı şekilde *yurtluk-ocaklık* olarak tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 15271: 154).

Revan tımar ruznamçe kayıtlarına bakıldığında bazen büyük meblağda olan has tevcihlerine de rastlanmaktadır. 14 Ramazan 998/17 Temmuz 1590 tarihli kayıtta Revan mirmiranlığa atanan Hasan Paşa’nın çok yüksek miktarda has aldığını görmekteyiz. Hasan Paşa daha önce arşiv belgesinin ifadesiyle Tiflis Beylerbeyliği’ne sekiz kere yüz bin (800.000) akçe ile mutasarrıf olmuştur. Bu hastan ma’zul olan Hasan Paşa aynı zamanda Nahçıvan muhafızlığı görevini yürütmüştür. 996/1588’de daha önce mutasarrıf olduğu hasılların bedeli ile Revan Beylerbeyliği kendisine tevcih edilmiştir. Cesaret, kahramanlık, sınırı muhafazası görevini yürütmesi ve sınırda

sair yerleri ele geçirmesi gibi devlete önemli hizmetler sağladığı ifade edilmiştir. Bundan ötürü kendisine 100.000 akçe terakki tevcih edilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 26-27). Hasan Paşa'nın Revan Beylerbeyliği atanması ile birlikte daha önce eyaletin beylerbeyi olan Cafer/Hızır Paşa'nın hasıllarının Hasan Paşa'ya geçtiği belirtilmiştir (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 27). Hasan Paşa'nın gelir kalemlerinin Revan merkez ve eyalete bağlı Nahçıvan ile Vadi nahiyelerinin köylerinden ve arusane, ağnam, bad-ı heva, bac-ı bazar, boyahane gibi farklı türden vergilerden oluştuğu anlaşılmıştır (BOA, MAD. d., Defter No. 129: 26).

Sonuç

Osmanlı Devleti, 1514'te Safevilere karşı kazandığı savaş sonrası İran sınırında 16. yüzyıl boyunca sürekli olarak savaş halinde olmuştur. Yüzyıl boyunca Osmanlılar, her ne kadar Safeviler ile yaptığı savaşları kazanmışsa da sınır boylarındaki şehirlerin iki devlet arasında uzun bir süre el değiştirdiği ve bu şehirlerde büyük yıkım meydana geldiği görülmüştür. Osmanlı, 1578 yılından itibaren İran sınırında yapmış olduğu kapsamlı seferlerde Safevilere ait birçok şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçmesini sağlamıştır. Osmanlı'nın 1583 yılında ilhak ettiği yerlerden biri de Revan şehri idi. Osmanlı ilhak ettiği bu yerlerde klasik Osmanlı sancaklarda olduğu gibi tahrir yaptırarak Osmanlı coğrafyasında gittikçe zayıflayan tımar sistemini İran sınırında uygulamaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti için merkezi konumda olan Revan Eyaleti, devletin Safeviler üzerine yapacağı seferlerde adeta bir üs haline gelmiştir. Devlet Revan'ı idari birimlere ayırarak buralarda tımar sistemini uygulamış ve dirlik tevcihinde bulunmuştur. Tevcih edilen dirlikler; askerler veya orduda görev alan kişilerin sefere katılması üzerinde önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nin sınır boyunda yapılan seferlerde başarılı olmaya çalışması, sınır bölgesinde hâkimiyetin çalışılması ile teşvik edici ve maddi gelir getiren dirliklerin tevcih edilmesi arasında paralellik olduğunu söyleyebiliriz. Devlet, bölgeyi şenlendirmek amacıyla da buralarda tımar sistemini etkin kullanmaya çalışmıştır. Bundan dolayı bazı dirliklerde tevcih edilen hali ve harap olan yerlerin imar edilmesi ve şenlendirilmesi şart koşulmuştur. Tevcih edilen tımarların yanı sıra zeametlerin büyük bir oran teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Tımarlar ulufeli askerlere ve yerel beylerin akrabalarına tevcih edilirken, zeametler ise daha çok üst rütbeli devlet görevlileri olarak ifade edilebilecek çavuş, müteferrika, kâtip, şakird, defter emini ve reisülküttaplara tahsis edilmiştir. Bunun yanı sıra yurtluk-ocaklıkla yönetilmiş olup Revan'a bağlı Sökmen Abad, Şelve, Eleşkird ve Diyadin, sancaklarının yerel beylerine has toprakları da tevcih edilmiştir.

Osmanlı Revan'da tımar uygulamasının yanı sıra bir dönem iltizam sistemi uygulamış, ancak Revan defterdarları iltizam uygulamasından istenilen ekonomik beklentinin elde edilmediğini belirtmişlerdir. İltizam sisteminin uygulanması devam edildiği takdirde Revan ekonomisinin kötü etkileneyeceği belirtmişlerdir. Bundan dolayı zeamet değeri yüksek olan dirliklerin Havvas-ı Hümayuna, pek elverişli olmayan yerlerin ise tımar olarak tevcih edilmesi emredilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti, İran sınırında ilhak ettiği yerleri, savaş veya göç dolayısıyla *hali ve harab* yerler, de imar etmeye çalıştığını görmekteyiz. Osmanlı bu yerleri şenlendirmekle de sınırdaki kalıcı olmayı hedeflediğini söyleyebiliriz. Çünkü Osmanlı-İran arasında yüzyıla yakın bir süre devam eden mücadele sınırdaki kalıcı olmayı gerektirmekteydi.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde meydana gelen sosyal ve siyasal olaylar tımar sisteminin bozulmasına sebep olurken, İran sınırında devletin yeni yerleri ilhak etmesi ve ilhak ettiği yerlerde tımar sistemini etkin olarak kullanması sınır bölgelerinde bulunan askeri kesim üzerinde ekonomik anlamda olumlu etki meydana getirmiştir. Bu dönemde imparatorluk sınırları içerisinde

tımarların azalmasına karşılık taşrada tımar almak isteyen askeri ve yerel görevlilerin tımar talepleri gittikçe artmıştır. Osmanlı 16. yüzyılın son çeyreğinde İran üzerine düzenlemiş olduğu seferlerde çok sayıda şehri ilhak etmiş, dirlik tevcihi büyük olanaklar elde etmiştir. Bu bağlamda dirlik tevcihleri, Osmanlı-İran sınırının korumasını sağlamıştır. Dirliklerin gerekçelerinden biri de bazı görevlilerin birkaç sene beri Osmanlı-İran sınırında görev yapmaları olarak belirtilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Abdurrahman Şeref. (2011). *Özdemir-oğlu Osman Paşa*. V. Günay, (Haz.), Ege Üniversitesi Yayınları.
- BOA, *Mühimme Defteri* [A. DVNSMHM.d.]. Defter No. 56: 9.
- BOA, *Cevdet Tımar* [C.TZ.] 155/7743.
- BOA, *Tımar Ruznamçe* [DFE. RZ. d.]. Defter No. 167, 206, 2151. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, *Maliyeden Müdevver* [MAD. d.]. Defter No. 129, 15271, 15272, 17670. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, *Tahrir Defteri* [TD]. Defter No. 633. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/>
- Gelibolulu Mustafa Ali. (2019). *Kühü'l Ahbar*. A. Çavuşoğlu, (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gelibolulu Mustafa Ali. (2014). *Nusret-nâme*. H. M. Eravcı, (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İskender Bey Münşi-yi Türkmen. (2019). *Tarih-i Alem-Ara-yı Abbasi*. (1. Baskı), (A. Genceli, Çev.), İ. Aka, Yayına (Haz.). C. I, 1-2-3. Kısımlar, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rahimi-zade İbrahim Çavuş Harimi. (2010). *Kitab-ı Gencine-i Fethi Gence*, G. Karaağaç-A. Eskikurt (Haz.), Çamlıca Yayınları.
- Şerefhan Bitlisi. (2011). *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi, C. II, (O. Aslanoğlu, Çev.), Nubihar Yayınları.*
- Tarih-i Osman Paşa. (2001). *Özdemir-oğlu Osman Paşanın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz Fethi (H. 993/M. 1585)*. Y. Zeyrek, (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları.

Araştırma Kaynakları

- Allahverdi, R. Ş. (2016). *Kafkasya Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa*. Çamlıca Yayınevi.
- Aydın, M. (2008). Revan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 26-29). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Babacan, H. (2015). 1590 Tarihinde Revan'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı. *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı (VIII)*, 78, 662-679.
- Barkan, Ö. L. (1979) .Tımar. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 12/I, 286-233), Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- David, G. (1999). *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*. (H. Ortaç, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Erdoğan (Özünlü), E. (2006). Tımar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 19 (19), 175-187. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/114091>.
- Erdoğan Özünlü, E. (2010). Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: “Terakki” Tevcihi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, 3 (11), 238-44. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/osmanli-ordusunda-bir-motivasyon-ve-terfi-kayna-terakki-tevcihi-a-source-of-motivation-and-promotion-the-otoman-army-tera.pdf>.
- Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*. (4. Baskı). (Z. Altok, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 154-158). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. C. I (1300-1600), (H. Berktaş, Çev.), H. İnalcık-D. Quataert (Ed.), (3. Baskı). Eren Yayıncılık.
- Kırzioğlu, M. F. (1998). *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*. (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kunt, M. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Küpeli, Ö. (2014). *Osmanlı Safevi Münasebetleri (1612-1639)*. Yeditepe Yayınevi.
- Kütükoğlu, B. (1993). Osmanlı-İran Münasebetleri (1578-1612). İstanbul Fatih Cemiyeti.
- Orhonlu, C. – Göyünç, N. (1997). Has. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 268-270). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2000). Tahrir Defterlerinde Sayısal Veriler. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (H. İnalcık-Ş. Pamuk (Der.)). (1. Baskı, s. 15-32). T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Özbaran, S. (2017). *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*. (6. Baskı). Kitapyayınevi.
- Çatışma beyanı:** Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.
- Destek ve teşekkür:** Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.